

SOBRE DOS NOMS DE REINES DE MALLORCA: VIOLANT I ESCLARMUNDA

Antoni Llull Martí

XV Jornada d'Antroponímia i Toponímia. Manacor, 2002

En la curta existència del Regne de Mallorca (1230-1349) podem comptar quatre reis (incloent el rei Jaume I el Conqueridor i excloent el rei Jaume IV, que mai no arribà a regnar), i cinc reines. Dues anomenades Violant, i les altres Esclarmunda, Maria i Constança. D'aquests dos últims noms no parlaré ara perquè, tot i que puguin tenir tant d'interès com els citats en primer lloc, són molt més coneguts, usuals encara, i no és tan difícil trobar-ne informació històrica i etimològica, si bé vull advertir que de Maria no existeix una etimologia definitiva, i es podrien escriure pàgines i més pàgines just explicant i comentant les que han estat proposades.¹ I també deix de banda Teresa, perquè no sé si considerar o no Teresa Gil de Vidaure com a esposa del Conqueridor, tot i que en tingué dos fills, ni cal discutir-ho ara perquè tampoc és d'aquest nom de què ara us parlaré.

Les dues reines anomenades Violant foren, respectivament, la segona muller del rei En Jaume I, Violant d'Hongria, i la segona muller del rei En Jaume III, Violant de Vilaragut. La primera era filla del rei Andreu II d'Hongria i de Violant de Courtenay, filla al seu torn de l'emperador Pere I de Bizanci i de Violant de Hainaut, muller del rei Balduí V de Jerusalem. Per tant, la princesa d'Hongria duia el mateix nom que el de la seva mare i el d'una de les seves àvies.

Violant és un nom del qual ni tan sols sabem amb certesa de quina llengua procedeix, i en conseqüència, les etimologies que se n'han proposat no tenen una base prou ferma. El nom, a través de successives generacions, arribà a Catalunya des de Jerusalem, passant per Constantinoble i per Hongria. Però hem de tenir en compte que les famílies de les reines d'aqueixs llocs —els Courtenay i els Hainaut— procedien de França i de Bèlgica, respectivament, i havien arribat a regnar en aquells països com a conseqüència de les croades. El que sí sabem amb certesa és que el nom de la mare i de l'àvia de la nostra reina Violant és citat en la majoria de llengües (amb lleugeres variacions morfològiques per a adaptar-lo a cadascuna) com a Iolanda, i la muller del rei En Jaume, en cròniques estrangeres sol ésser també anomenada Iolanda, i fins i tot en algunes de les nostres cròniques medievals es troba amb les formes de *Yolant*, com per exemple en la de Desclot.² En llatí medieval

¹ Més de cinquanta, entre les quals es troben interpretacions tan divergents com «estel del mar», «Déu de la meva generació», «rebel·lió d'ells», «senyora» i «amargor». La majoria no se sustenten en una base ferma, i em sembla que mai no arribarem a aclarir amb seguretat el significat d'aquest nom.

² Vegeu-ne exemples al *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Vol. 10, pàg. 827.

aquest nom es pot trobar escrit *Iolanthe*, *Iolenta*, *Jolanta* o *Jolendis*, i en hongarès modern és *Jolán*. En català el trobam escrit amb algunes vegades amb *y* inicial, com ja he dit, i actualment s'escriu amb aquesta lletra en castellà, *Yolanda*, en francès i en anglès, *Yolande*, i amb *j* inicial, en italià i en holandès, *Jolanda*. En polonès, en txec, i altres idiomes eslaus és *Jolanta* (recordem que en aqueixes llengües la *j* sona com a *i* semiconsonant, com ocorre també en alemany).

Poc abans que la princesa d'Hongria es casàs amb el nostre rei En Jaume, Violant o Iolanda de Brienne era reina de Jerusalem, i es casà amb Frederic II, emperador del Sacre Imperi Romanogermànic, cosa que degué contribuir a divulgar el nom pel centre del continent. També hi hagué, dins el mateix segle, una Iolenda o Yolendis, que fou monja benedictina a Aquirria, en el Brabant. Una néta del mateix rei Andreu, i neboda de la muller del nostre primer rei En Jaume, també de nom Violant, fou fundadora del monestir de Santa Clara de Gniezno, a Polònia, del qual fou abadessa fins a la seva mort l'any 1299, i, fou beatificada.³ Era germana de santa Cunegunda, vídua del rei Boleslau V de Polònia, i l'una i l'altra filles del rei Béla IV d'Hongria. Era aqueixa una família reial molt donada a la santedat, perquè eren descendents de sant Esteve, l'anomenat *rei apostòlic* d'Hongria, i tenien també a la família santa Elisabet, germana per part de pare de la nostra primera reina. I encara hi hagué una altra beata: Violant o Iolanda, filla del comte de Vianden o Vienden, que fou priora del monestir dominicà de Marienthal, morta l'any 1283, i l'any 1287, Violant de Montferrat, de la família dels marquesos de Monferrat, en el Piemont, es casà amb l'emperador Andrònic II de Bizanci. Això demostra que el nom, tot i que no havia assolit gaire popularitat, era en el segle XIII conegut per quasi tot Europa, si més no en el si d'algunes famílies nobles.

Sobre la procedència i etimologia d'aquest nom hi ha estudiosos de l'onomàstica que pensen que deu ésser grec, i que podria ésser derivat de *Iolas* o *Iolaos*, mític heroi emparentat amb Herakles, o de *Iole*, filla d'un rei, també mític, estimada pel mateix Herakles.⁴ Altres pensen que prové del mot grec *ion*, nom de la violeta, i volen explicar la terminació pel mot grec *anthos*, 'flor', però em sembla que això és difícilment sostenible, sobretot pel que fa a la terminació *-ant* procedent d'*anthós*, que mai no he trobat a cap nom grec.

D'altra banda, si qualcú, pressuposant que es tracta d'un nom d'origen germànic, ha consultat sense coneixements prou sòlids de l'onomàstica germànica l'immens repertori de noms de Förstemann, hi haurà trobat coincidències prou convinents, en principi. De fet, s'hi troben formes com *Wealant*, *Weolant*, *Wialant*, *Wielant* i fins i tot *Wioland*.⁵ Però amb aquests noms hi ha dos problemes: el primer, que tot són noms d'home,⁶ i el segon que els

³ Era filla del rei Béla IV d'Hongria i de Maria Laskaris de Bizanci. Estigué casada i fou mare de tres fills, i, havent quedat vídua, es féu monja de santa Clara. El 1980 n'escrigué una biografia Witold Sawicki, publicada en polonès i recensionada al vol. 99, pàg. 196, d'*Analecta Bollandiana*.

⁴ EGGER, C. *Lexicon nominvm virorum et mulierum*. Roma, 1967, adverteix que és un nom d'etimologia incerta, si bé apunta la possibilitat que es derivi de *Ioles* o *Iole*, o de *Ioleia*.

⁵ Vegeu FÖRSTEMANN, E. *Altdeutsches Namenbuch, Erster Band, Personennamen*. Bonn, 1900, columna 1003.

⁶ Förstemann (1900, col. 1003) només registra cinc de noms de dona acabats en *-landa*, i sembla que cap d'ells fou mai usual a Catalunya: *Egilanda*, *Bertlanda*, *Gotlanda*, *Rainlanda* i *Siclanda*. Joseph Piel no en cita cap al seu treball "Sobre a formação dos nomes de mulher medievais hispano-visigodos». A: *Estudios dedicados a D. Ramón Menéndez-Pidal*. Vol. VI. Madrid: CSIC, 1956, pàg. 110-150.

noms germànics començats per *Wi* —generalment han canviat aquest començament per *Gui*—, com ha ocorregut amb *Wifrid*, que ha donat la forma catalana Guifre, amb *Willahelm*, trasmutat en Guillem,⁷ i amb *Wilabert* que es convertí en el llinatge Guilbert, i podríem multiplicar-ne els exemples.

Una circumstància que pot dur a pensar que el nom de Violant ha d'ésser amb moltes probabilitats germànic és el fet que fins ben entrat el segle XIII dins els països occidentals d'Europa els noms d'origen grec o llatí eren molt rars.⁸ Ja m'he referit abans que les més immediates avantpassades de la reina de Mallorca eren de les famílies Hainaut, territori que es troba entre França i Flandes, i Courtenay, dins França, on també es troba Brionne, nom de família d'una altra de les anomenades, països en els quals fins a la fi de l'edat mitjana predominaren el noms germànics, però la primera part del nom no concorda del tot amb cap dels elements utilitzats en l'antroponímia germànica.

En consideració a tot això que he dit, pens que és possible que *Violant* o *Iolant* o *Iolanda* sigui un híbrid grecogermànic, que podria haver-se format a partir del nom grec *Iole*, possiblement derivat de *ion* 'viola' (violeta),⁹ al qual s'hagués afegit la terminació *-land*, que significa 'terra', tan usual en noms germànics. I en tal cas podria haver-se transformat *Iole* en *Vio(la)* per atracció del mot llatí *viola*. Els noms composts d'un element grec i d'un germànic són raríssims, però així mateix n'hi ha uns quants de ben documentats, com *Petroald* (*Petrus*+*oald* <*vald*, 'tenir poder', 'regnar'), *Christehildis* (*Chris(tus)*+ *hildi* 'lluïta, batalla') i alguns altres.¹⁰

El rei En Jaume i la reina Violant tingueren una filla a qui posaren aquest mateix nom, la qual casaren amb el rei Alfons X de Castella, El Savi, i que és coneguda en la història castellana com a la reina *Violante*, i amb formes adaptades a *Violant* o a *Iolant* o *Iolanda*, el nom s'escampà per la resta de la península ibèrica i pel sud de França i altres llocs d'Europa.

Finalment citaré, en aquesta part històrica, Na Violant filla de Berenguer de Vilaragut i de Saura de Mallorca, filla il·legítima del nostre rei Sanç. Quan morí la reina Constança, filla d'Alfons d'Aragó, i muller de Jaume III, Na Violant de Vilaragut es casà amb el rei, poc després que aquest hagués quedat vidu. Això fou l'any 1347, i el matrimoni durà només dos anys per la mort del rei a la batalla de Lluçmajor, episodi de la història amb el qual pot donar-se per finit el regne de Mallorca.

⁷ Vegeu formes diverses d'aquest nom a documents dels segles X i XI reproduïdes al treball d'UDINA I MARTORELL, F. «Noms catalans de persona als documents dels segles X i XI». A: *Miscel·lània filològica dedicada a Mons. A. Griera*. Vol. II. Sant Cugat del Vallès, 1960, pàg. 387-402, i KREMER, D. *Die Germanischen Personennamen in Katalonien*. Barcelona: IEC, 1969-1972, pàg. 225-227.

⁸ Vegeu el treball de LEYS, O. «La substitution de noms chrétiens aux noms préchrétiens en Flandre Occidentale avant 1225». A: *Cinquième Congrès International de Toponymie et Anthroponimie. Actes et Mémoires*, Salamanca, 1958, pàg. 403-412.

⁹ Vegeu PERIN, J. «Onomasticon». A: *Lexicon Totius Latinitatis*, FORCELLINI, A. [et al.]. Vol. V i VI. Bolònia, 1965, s.v. *Iola*.

¹⁰ Vegeu FÖRSTEMANN, 1900, columnes 367, 819, 1195 i 1498. Alguns noms que podrien fer pensar que són híbrids de llatí i germànic són Belliardis, Bellard i Belissendis (trobat per Kremer a documents catalans), però el seu component inicial no és *bella*, sinó una alteració d'un antic mot germànic que significa 'destral de combat'. Com també és quasi segur que és germànic, malgrat la seva coincidència amb un mot llatí, el primer element del nom Florimond, que correspondria al mot *hluot* 'glòria, fama', i que podria ésser una adaptació del nom *Flodomund*. (Recordem que la *d* moltes vegades es transforma en *r*).

Entre les famílies nobles de l'illa, Violant fou un nom usual, tot i que no fos dels més corrents, i entre els segles XV i XVI s'havia estès entre les classes més baixes de la població, però sense tampoc assolir-hi mai una popularitat notable. En el segle XVIII encara es trobava alguna Violant però pràcticament havia deixat d'usar-se.

L'any 1882 s'estrenà una opereta del compositor anglès Gilbert Sullivan titulada *Jolanthe*. No tinc dades sobre l'èxit que tingué aquesta obra, però per poc que en tingués degué contribuir a fer conèixer el nom. I a principis del segle XIX el nom gaudí d'una important revitalització, amb la forma *Jolanda*, amb *j* o amb *y*, quan fou posat com a nom de bateig a la major de les filles del rei Víctor Manuel III d'Itàlia.

Esclarmunda o Esclarmonda de Foix, filla de Roger IV de Foix, fou reina de Mallorca pel seu casament amb el rei En Jaume II. Una tia àvia seva del mateix nom, filla del comte Roger Bernat I de Foix, nascuda l'any 1155 i morta l'any 1240, havia tingut una certa celebritat dins el moviment càtar, o albigès, considerat herètic pel papa Innocenci III. Esclarmonda de Foix fou una de les principals impulsores del catarisme, aquella doctrina que durant el segle XII s'escampà per la Llombardia i l'Occitània i també per Catalunya, i crec que morí màrtir per la causa, quan l'exèrcit de la croada que entre el rei de França i el Papa havien organitzat contra els albigesos assetjà i destruï el castell de Montsegur, del qual era senyora Esclarmonda. Fou aqueix l'últim reducte dins l'Occitània d'aquells heretges que tenien la pretensió de viure dins la major puresa fora de l'Església de Roma, i que quan es veren perduts s'immolaren, en una espècie de baptisme de foc, tirant-se tots dins una gran foguera que havien fet a tal fi. Si la senyora de Monsegur hagués realitzat el seu misticisme en el si de l'Església Catòlica, segurament tindriem ara una santa Esclarmonda, nom que sembla que no es troba a cap santoral conegut.

Quan, dins el segle següent, la filla de Roger IV de Foix i de Brunissenda de Cardona es casà amb el nostre rei Jaume II (això fou l'any 1275, a Perpinyà), Esclarmunda era un nom inusitat a Catalunya i a Aragó. No arribà mai a fer-se gaire popular, però així i tot es trobava a Mallorca, i no tan sols dins els estaments nobles, durant el segle XIV. Després, com altres noms germànics medievals, caigué quasi totalment en desús, però entre els noms de dones processades per la Inquisició de Mallorca entre els anys 1449 i 1510, n'hi vaig comptar vuit. Pens en la possibilitat que aqueixes dones pertanyessin a famílies que algunes generacions enrera haguessin adoptat la doctrina albigesa, o càtara, i els haguessin posat aquest nom per respecte i en record de l'Esclarmonda morta en el setge de Montsegur, però també podria ésser que fos pel nom de la muller del nostre rei En Jaume o pel d'algunes dames de la noblesa mallorquina.

Esclarmonde és també el títol d'una òpera amb música de Massenet, estrenada a París l'any 1889, que ve a ésser una contrapartida del *Lohengrin* de Wagner, puix que els papers dels protagonistes, Roland i Esclarmonda, estan intercanviats respecte dels protagonistes de l'òpera wagneriana, és a dir, que *Esclarmonde* seria un *Lohengrin* femení. Qui sap si els autors del llibret s'inspiraren, a l'hora de posar nom a la protagonista, en el de l'heroïna del Castell de Montsegur!

Que Esclarmonda és un nom germànic sembla evident. Els noms germànics solen estar composts per dos elements juxtaposats que no sempre donen a la composició un sentit fàcil d'interpretar. En el nom que ens ocupa, el segon element del compost és sens dubte l'antic mot germànic *mund*, que significa 'protecció', feminitzat, —*munda* i que serví també per formar un dels nostres noms més coneguts, Raimon o Ramon (més antigament *Ragimund*, *Raimund*) i els seus corresponents femenins Raimonda i Ramona. Però el primer element és prou dubtós. De fet no he sabut trobar cap nom començat per *Esclara*— en

l'immens repertori de Förstemann, ni en el de Kremer¹¹ ni en l'obra sobre noms catalans d'Aebischer,¹² ni en les llistes aportades per Moreu-Rey,¹³ ni en altres repertoris i col·leccions que seria prolix enumerar en un treball com aquest.

Al llibre de Förstemann, a què abans m'he referit, es troba el nom Clarmunt, nom d'home quasi coincident amb el del poble de Claramunt, però que té un diferent origen, puix que aquest, segons Coromines, prové del llatí (*Claro Monte*),¹⁴ i el cognom actual Claramunt podria venir d'aquest topònim. Però el nom personal Clarmunt, datat per l'esmentat investigador al segle IX, sembla evident que està format per l'alt alemany *klâr*, procedent del llatí *clarus*, o ambdós de la mateixa procedència indogermànica, i l'antic mot germànic *mund*, al qual ja m'he referit. Sobre Clarmunt podria haver-se format el femení *Clarmunda*, o *Claramunda*, nom que no he pogut trobar documentat, però que podem donar quasi per cert que es va usar. Amb tot, la transformació de *Claramunda* en *Esclaramunda* no es veu del tot clara, però em sembla que és ben possible. Permeteu-me que us expliqui les meves raons i traieu després les vostres pròpies conclusions al respecte.

Del mot llatí *clarus* 'clar' i també 'il·lustre' (coincident quasi en forma i significats amb l'esmentat *klâr*), es va formar ja en llatí el verb *exclarare*, *exclaricare* o **exclaricare* 'esclarir', mot usat ja per Ramon Llull i més antic que *aclairir*.¹⁵ Derivats d'alguna d'aqueixes formes es troben així mateix en occità (*esclarî*);¹⁶ en francès (*éclaircir*, més antigament *esclarcir*);¹⁷ en castellà i en portuguès (*esclarecer*; i en castellà antic hi havia *esclariar*¹⁸ i em sembla que encara hi ha *esclarar*); en romanx (*sclarar*);¹⁹ en italià (*schiarare* i *schiarire*) i ves per on, en un vell però molt extens diccionari d'aquesta llengua que inclou molts d'arcaïsmes i mots rarament usats, hi he trobat un derivat de *clarus* que m'ha decidit a proposar una etimologia d'Esclarmunda que consider bastant probable. Es tracta de l'adjectiu, *schiaro*,²⁰ concordant amb alguns dels significats de *chiaro* 'clar', que vendria a ésser com si nosaltres sobre la forma *clar* haguéssim format *esclar* amb el sentit del castellà *esclarecido* 'cèlebre, famós'. I aquest és el principal argument que tinc per a formular la hipòtesi de la formació d'Esclarmunda a partir de *Clarmunt* / *Clarmunda*. I és molt possible, quasi segur, que, segles després d'haver-se extingit la llengua germànica dels francs, substituïda per l'occità, devien interpretar aquest nom com llatí (*Clara* + *munda*

¹¹ *Op. cit.* a les notes 3 i 4.

¹² AIBISCHER, P. «Essai sur l'ononastique catalane du IX au XII siècle». A: *Anuari de 1928*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

¹³ MOREU-REY, E. *Antroponímia. Història dels nostres prenomes, cognoms i renoms*. Barcelona: Universitat de Barcelona. 1991.

¹⁴ Vegeu COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae*. Vol. III, pàg. 382.

¹⁵ Vegeu COROMINES, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Vol. II, pàg. 740.

¹⁶ MOULIS, A. *Diccionari Lengodoucian-Francés*. Verniole, 1978, pàg. 132.

¹⁷ DAUZAT, A. [et al.] *Nouveau dictionnaire Etymologique et historique*. París: Larousse, 1971.

¹⁸ Vegeu COROMINES, J. *Diccionario Crítico Etimológico de la Lengua Castellana*. Vol. I, pàg. 216.

¹⁹ SONDER, A.; GRISCH, M. *Vocabulari da Surmeir, Rumantsch-Tudestg / Tudestg-Rumansch*. Coira (Suïssa), 1970, pàg. 188.

²⁰ PETROCCHI, P. *Novo Dizionario Universale della Lingua Italiana*. Vol. II. Milan, 1900, pàg. 875.

'pura',²¹ i si usaven *esclar* com a sinònim de *clar*, la substitució es podria haver fet sense cap problema.²²

Una altra etimologia que m'havia semblat possible, però que crec molt menys probable, és que el nom es formés sobre una feminització del nom *Scaramunt*, composta amb l'antic alt alemany *scara* que significa 'punta' o 'fil' d'una arma.²³ D'altra banda, si poguéssim tenir la certesa que el nom *Escarbot* que figura en una llista d'homes de Carcassona que l'any 1172 feren jurament de fidelitat al rei Alfons d'Aragó, fos realment un nom germànic, compost amb *scara* i acabat en *-bot*, com n'hi ha d'altres,²⁴ podríem deduir que aquest element era encara productiu en l'onomàstica franca del segle XII, i en tal cas podria ésser que havent decidit imposar el nom de *Scaramunda* o *Scarmunda* o *Scarmonda*, a una de les filles dels comtes de Foix, per fer-lo més ben sonant, qualcú hagués tingut la pensada de transformar *scar* en *sclar*. Això hauria estat un cas certament excepcional, però hem de considerar que no parlem d'un cas emmarcable dins les lleis que governen l'evolució de la llengua, sinó d'una idea que qualcú podria haver tingut per fer un nom més eufònic. Amb tot, consider que aquesta etimologia no és gaire probable, i esper que qualche dia puguem disposar de dades que la confirmin o facin que l'hàgim de descartar del tot, coses que, tant l'una com l'altra, serien positives.

I això és tot quant volia dir-vos sobre aqueixs dos prenomes de reines de Mallorca.

²¹ Com hi fou considerat, a altres llocs, *Rosamunda*, compost pels mots germànics *hros* 'cavall' i *munda*. (Confronteu el nostre antic mot *rossí*, el castellà *rocín* i l'anglès *horse*).

²² El nom de l'actual llinatge Claramunt és més probable que provengui del topònim que, com ja he dit, no té res de germànic. De *claro monte*, sembla que prové també el topònim francès *Clermont*, o, amb els elements invertits, *Montclar*. (Vegeu COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*. Vol. III, pàg. 382; Vol.V, pàg. 340).

²³ Vegeu FÖRSTEMANN, 1900, columna 1305.

²⁴ MIQUEL I ROSSELL, F. (ed.). *Liber Feudorum Maior*. Vol. II. Barcelona: CSIC, 1945, pàg. 277-279. *Escarbot* significa en francès 'escarabat' (nom del coleòpter procedent del llatí) i podríem pensar en el nom d'aquest animaló usat com a possible malnom d'una persona, però DECLLC. Vol. VIII, pàg. 56, cita *Sigibot*, *Scarabod* i *Garabod* com a noms germànics trobats a documents medievals relacionats amb Catalunya.